

УДК 336. 221. 4

Десятнюк О. М.,*доктор економічних наук, доцент, професор кафедри податків і фіскальної політики Тернопільського національного економічного університету*

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ОЦІНЮВАННЯ ПОДАТКОВИХ РИЗИКІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Запропоновано комплексний підхід до оцінювання податкових ризиків суб'єктів господарювання на основі формування етапів оцінювання, відбору чинників, які визначають податкову поведінку суб'єкта господарювання і засвідчують можливість виникнення у нього ризиків, а також систематизації показників, що характеризують виконання платниками податків податкової дисципліни і вплив їхньої поведінки на рівень податкових ризиків.

Ключові слова: податкові ризики, оцінювання, суб'єкти господарювання, податкова поведінка.

Предложен комплексный подход к оцениванию налоговых рисков субъектов хозяйствования на основе формирования этапов оценивания, отбора факторов, определяющих налоговое поведение субъекта хозяйствования и, удостоверяют возможность возникновения у него рисков, а также систематизации показателей, характеризующих выполнение плательщиками налогов налоговой дисциплины и влияние их поведения на уровень налоговых рисков.

Ключевые слова: налоговые риски, оценивание, субъекты хозяйствования, налоговое поведение.

The complex going is offered near the evaluation of tax risks of subjects of menage on the basis of forming of the stages of evaluation, selection of factors, which determine the tax conduct of subject of menage and certify possibility of origin for him of risks, and also systematizations of indexes which characterize implementation of taxes of tax discipline payers influence of their conduct on the level of tax risks.

Keywords: tax risks, evaluations, subjects menage, tax conduct.

Постановка проблеми. Реформування податкової системи України, яке відбувається у нестабільному економічному середовищі та значному політичному протистоянні, генерує зростання імовірності податкових ризиків і їхніх масштабів. Управління в сфері оподаткування і прийняття рішень проводяться в умовах невизначеності, конфліктності, дії дестабілізуючих чинників і зумовлених ними ризиків. Саме через вплив останніх, реалії використання податкових механізмів не згладжують структурні деформації

функціонування соціально-економічної системи та не створюють оптимальні умови для завершення її ринкових трансформацій, що негативно відображається на макроекономічних показниках. Відповідно не відбувається розширення бази оподаткування і зростання податкових надходжень у обсягах, необхідних для активації фінансової діяльності держави. Відтак, вагомість впливу ризиків на стабільність податкової системи і результативність її розбудови зумовлює об'єктивну необхідність у їхній ідентифікації, оцінюванні і мінімізації, що значно підвищує актуальність наукових досліджень проблеми ризиковості усіх структурних складових цієї системи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджуючи основи ризиків, вітчизняні вчені зробили значний внесок у знання про них за системністю, оригінальністю і глибиною осмислення. Ці питання розглядаються в роботах В. Вітлінського, Н. Внукової, Н. Гнатишиної, В. Гранатурова, М. Клапківа, О. Долгого, С. Наконечного, С. Осадця, А. Скрипника, Д. Штефанича, А. Ястремського та ін. Проте, незважаючи на велику увагу, що приділяється проблемі ризиків, теоретичні уявлення про них у сфері оподаткування ні в теорії управління ризиком, ні в податковій теорії не досліджено на достатньому рівні. Стан теоретичного і методологічного рівня розробок у галузі ризиків податкового середовища вказує на наявність багатьох невіршених питань, що підтверджує відсутність концептуальних основ визначення ризиків у сфері оподаткування.

Важливим етапом моніторингу ризиковості податкової системи є розробка комплексного підходу до оцінювання ризиків діяльності суб'єктів господарювання з точки зору ймовірності ухилення від сплати податків, їхнього розподілу за категоріями уваги та першочерговості для передбачення у плані документальних перевірок.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи зазначене, метою статті є розробка комплексного підходу до оцінювання податкових ризиків суб'єктів господарювання з метою зменшення ризиковості розбудови податкової системи. Для досягнення зазначеної мети ставиться завдання виокремити етапи оцінювання, систематизувати чинники, які визначають податкову поведінку суб'єкта господарювання і засвідчують можливість виникнення у нього ризиків, а також показники, що характеризують виконання платниками податків податкової дисципліни і вплив їхньої поведінки на рівень податкових ризиків.

Виклад основного матеріалу. Податкові ризики мають діалектичну об'єктивно-суб'єктивну структуру, тому їхнє оцінювання слід розглядати як інтегрований етап процесу управління. Це багатовимірна величина, що характеризує можливі відхилення від цілей і очікуваних результатів, можливі негативні наслідки з урахуванням впливу контрольованих і неконтрольованих чинників, прямих і зворотних зв'язків. Тому методологічні основи оцінювання ризиків містять широкий діапазон дослідження: від якісної характеристики їх причин і чинників, що створюють можливість

негативних наслідків у процесі оподаткування до кількісного вимірювання показників (критеріїв, індикаторів), що слугують сигналом про розгортання несприятливих подій у податковому середовищі та очевидним вимірювальним свідченням про можливість реалізації ризиків.

Наукою розроблено цілу систему показників кількісного оцінювання ступеня ризику. Проте жоден з них не забезпечує отримання адекватних результатів за будь-яких обставин. Встановлення певного єдиного показника як кількісної міри ризику є спробою подолати невизначеність, що зробити неможливо, характеризуючи випадкову величину (ефективність, збитки) одним показником. Відтак, вважаємо кількісне оцінювання ризиків податкової системи багатовимірною величиною (вектором), компоненти якої відображають різні грані ризику й формуються залежно від мети дослідження, а також суб'єктивних чинників, які характеризують ставлення суб'єктів податкових правовідносин до невизначеності. Кількісне вимірювання цих ризиків є лише одним із елементів кількісного аналізу і покликане, виходячи з адекватного відображення ситуації, встановити об'єктивне їхнє значення в певній шкалі вимірювань.

Стосовно вирішення цієї проблеми, професор В. Вітлінський вважає актуальним завдання побудови аксіоматичної теорії обрання підмножини кількісних показників ступеня ризику (з множини можливих) стосовно об'єкта дослідження, обраної системи цілей, системи гіпотез, а також ставлення до нього суб'єкта ризику, ураховуючи те, що ризик є економічною категорією, має діалектичну об'єктивно-суб'єктивну структуру [1].

Вивчення методологічних основ оцінювання ризиків суб'єктів господарювання є одним із завдань податкових органів України. Початковим етапом цього напрямку роботи стало затвердження Наказом ДПА України № 430 порядку оцінювання показників діяльності суб'єктів господарювання для розподілу платників податків за категоріями уваги [2], який ґрунтується на розробленому І. Шаровим алгоритмі побудови моделі оцінювання податкових ризиків.

Згідно із зазначеним нормативним документом для оцінювання ризику несплати податків і розподілу платників податків за категоріями уваги використовують набір чинників, за якими можна робити висновок про ймовірність невиконання суб'єктами господарювання своїх податкових зобов'язань. З метою оцінювання ризику несплати податків і розподілу їхніх платників за категоріями уваги використовують методи нечіткої логіки, оскільки, на відміну від інших методів класифікації, вони не допускають жодних обмежень характеру вхідної інформації (вхідні чинники можуть мати числову природу, нормативну, лінгвістичну, логічну тощо), дають змогу встановити набір правил для здійснення оцінювання та розподілу, а також обрати параметри моделі з урахуванням наявного статистичного матеріалу.

Запропонований математичний підхід до оцінювання показників діяльності суб'єктів господарювання з точки зору ймовірності ухиляння від

сплати податків є базою для розробки механізму оцінювання податкових ризиків платників податків. Проте ефективність дії зазначеного механізму залежить від вибору показників для входних змінних, які варто аналізувати за допомогою експертних висновків і кількісних критеріїв. Однак щодо цього розробки у нормативних документах відсутні.

Для вирішення цього завдання пропонуємо застосовувати комплексний підхід до оцінювання ризиків платників податків, який передбачає відповідну черговість етапів проведення:

- формування бази даних про діяльність суб'єкта господарювання із зовнішніх і внутрішніх джерел;
- побудова тимчасових рядів для ризикових типів діяльності;
- відбір чинників, які дають змогу визначити податкову поведінку суб'єкта господарської діяльності та встановлення їхнього впливу на стан виконання ним податкових зобов'язань;
- розробка для кожної галузі діяльності системи показників, які враховуватимуть вплив на зміни виконання податкових зобов'язань основних характеристик соціально-економічного розвитку країни та ефективності податкового регулювання;
- обчислення комплексного показника ризику платника податків і зарахування суб'єкта господарювання до відповідної категорії уваги.

Узгодження даних про діяльність суб'єкта господарювання із зовнішніх і внутрішніх джерел необхідно здійснювати за допомогою послідовного зближення, ураховуючи наявні логічні та статистичні зв'язки. При цьому забезпечити однорідність вихідних даних, необхідних для статистичного аналізу, можливо шляхом застосування багатовимірних групувань з використанням методів кластерного і дискримінантного аналізу. Побудова тимчасових рядів для ризикових типів діяльності ґрунтується на результатах оцінювання статистичних характеристик (стандартних відхилень, середніх значень тощо) відібраних галузей, а також виявлення аномальних спостережень, які варто розглядати як потенційні ризики недостовірності даних податкової звітності платників цих галузей.

При відборі чинників, які визначають податкову поведінку суб'єкта господарювання і засвідчують можливість виникнення у нього ризиків, варто виокремити зовнішні, які не залежать від діяльності платника податків, це зокрема, соціально-економічні фактори, чинне загальне і податкове законодавство, специфічні фактори господарської діяльності, і внутрішні, які залежать від діяльності суб'єкта господарювання, такі як: фінансова позиція, внутрішня політика управління і господарська політика платника податків.

Згруповані відповідним чином чинники дають змогу сформувати систему показників, які характеризують виконання платниками податків податкової дисципліни і вплив їхньої поведінки на рівень податкових ризиків. При побудові цієї системи варто використовувати методи регресійного аналізу та адаптивного моделювання. Уточнення результатів статистично-

го оцінювання проводиться за допомогою експертних висновків спеціалістів у конкретній галузі діяльності. Мінімальний, на нашу думку, перелік цих показників має містити такі блоки і групи даних.

Зовнішній вплив на діяльність платника податків. До цього блоку належать специфічні показники господарської діяльності та соціально-економічні характеристики, які дають змогу проаналізувати обставини економічного, демографічного, політичного та географічного характерів, а також чинне загальне та податкове законодавство, його зміни, властиві загальному колу підприємств галузі, в якій функціонує платник податків.

Фінансова діяльність суб'єкта господарювання. У цьому блоці слід виокремити специфічні показники діяльності платників у сфері фінансів, які характеризують рівень їхньої рентабельності і прибутковості, стан розрахунків із кредитними установами, постачальниками, покупцями та працівниками тощо.

Внутрішня політика управління платника податків. Цей блок містить показники, які характеризують стан організації суб'єктом господарювання облікової роботи, внутрішнього контролю, адміністративного впливу, а також доцільність вибору напрямів діяльності та відносини з контролюючими органами.

Господарська політика суб'єкта господарювання. До цього блоку належать показники, які дають змогу оцінити напрями діяльності платника та стан його взаємовідносин з контрагентами тощо.

Дотримання чинного законодавства. Цей блок містить показники, які характеризують стан виконання платником норм чинного законодавства і його податкову поведінку.

Зазначені блоки показників загалом характеризують діяльність платника податку і тому є основою для оцінювання ризиків невиконання ним податкових зобов'язань, прогнозування ймовірності виникнення податкових ризиків і оцінювання їхніх наслідків у сфері оподаткування. Описана система відбору чинників і групування показників діяльності суб'єкта господарювання для визначення вхідних змінних при оцінюванні ризиків, дає змогу змодельовати схему впливу цих факторів на індивідуальну податкову поведінку платника податку (рис. 1).

Використання зазначеної моделі дасть можливість у процесі моніторингу податкових ризиків охопити систему показників, які враховують вплив основних характеристик соціально-економічного розвитку країни, ефективності податкового регулювання та особливостей діяльності суб'єктів господарювання на рівень виконання останніми податкових зобов'язань. За її допомогою стає можливим обчислення комплексного показника ризику платника податків і його зарахування до відповідної категорії уваги.

Рис. 1. Факторна модель формування індивідуальної податкової поведінки суб'єкта господарювання

Категорія уваги безпосередньо характеризує податкову поведінку суб'єктів господарської діяльності. Її визначають за комплексним показником податкового ризику – сумарною оцінкою ризиків або їхніх чинників, які властиві тому чи іншому платникові податків та різнобічно характеризують його діяльність. При цьому кожен фактор важливо оцінити за можливістю віднесення суб'єкта господарювання до відповідної категорії, в межах якої необхідно аналізувати ризики, що зумовлені цим чинником.

Розподіл платників податків буде ефективним за умови визначення окремо для кожного суб'єкта господарювання таких видів ризиків, як галузевий, регіональний, і типу діяльності. Так, галузевий ризик оцінюється на підставі аналізу статистичної інформації як співвідношення кількості встановлених порушень у певній галузі до кількості платників податків, які здійснюють власну діяльність у цій галузі.

Аналіз статистичної звітності ДПА України [3–7] дав змогу виявити основні галузі діяльності, які є найбільш ризикованими у сфері оподаткування. Це фінансово-кредитна система, паливно-енергетичний комплекс, виробництво та реалізація підакцизних товарів, серед яких значно виділяється спиртова і тютюнова галузі, сільське господарство, зовнішньоекономічна діяльність, сфера приватизації, кіно-, відеобізнес. Вивчення матеріалів, які характеризують стан боротьби з приховуванням доходів від оподаткування у зазначених галузях, свідчить про існування у них системного поширення фактів ухилення від сплати податків і збільшення

рівня співвідношення кількості встановлених порушень щодо платників податків, які здійснюють діяльність у цих галузях. Це підтверджує значну галузеву ризиковість цих сфер діяльності.

Регіональні ризики визначено на підставі статистичної інформації [3–7] як співвідношення кількості встановлених порушень у певному регіоні до кількості платників податків, які здійснюють діяльність у цьому регіоні. Так, за результатами проведеного оцінювання зазначених показників отримано такі результати:

- найвищі регіональні ризики ухилення від сплати податків виявлено у м. Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і Харківській областях;
- найвищі регіональні ризики незаконного виготовлення і збуту підакцизних товарів виявлено у Донецькій, Запорізькій, Львівській, Дніпропетровській областях і м. Києві;
- найвищі регіональні ризики “відмивання” коштів та іншого майна, здобутого злочинним шляхом, виявлено у м. Києві, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській і Запорізькій областях;
- найвищі регіональні ризики порушень у сфері зовнішньоекономічної діяльності виявлено у м. Києві, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській і Харківській областях;

– найвищі регіональні ризики заниження об’єктів оподаткування виявлено у м. Києві, Донецькій, Одеській, Полтавській і Харківській областях.

Отже, за п’ятьма видами ризиків виокремлюються два регіони: м. Київ, і Донецька обл., за чотирма – Дніпропетровська обл., за трьома – Харківська обл., за двома – Запорізька, Одеська і Луганська області. Співвідношення кількості встановлених порушень до кількості платників у цих регіонах є значно вищими за інші, що вказує на їхню високу регіональну ризиковість.

Очевидно, що діяльність суб’єктів господарювання у перерахованих галузях і регіонах значно збільшує їхні ризики та впливає на індивідуальну податкову поведінку. Проте загальну інформацію щодо останньої можливо сформулювати лише після оцінювання ризику типу діяльності такого платника податків. Цей ризик зумовлений загальною ризиковістю операцій, що здійснює суб’єкт господарювання. Кількісне оцінювання ризику типу діяльності відповідного платника визначається як співвідношення процента доходів, отриманих ним від конкретних операцій, до загальної суми валових доходів у звітному періоді.

За допомогою такого підходу стає можливим оцінювання внутрішнього показника податкового ризику для кожного суб’єкта господарювання, що дасть змогу впорядкувати пріоритетність обслуговування платників у межах категорії уваги. Цей показник визначається на підставі середньоарифметичної суми показників галузевого, регіонального та ризику типу діяльності.

Для повноти й об’єктивності результатів оцінювання показників діяльності суб’єктів господарювання необхідним є залучення додаткової

(зовнішньої) інформації відповідних виконавчих органів, формування запитів до органів, уповноважених проводити державну реєстрацію та видавати спеціальні дозволи (ліцензії, патенти тощо) на провадження окремих видів підприємницької діяльності. Проте слід враховувати, що отримана інформація із зовнішніх джерел, крім міністерств і відомств, має неофіційний характер, тому цю інформацію варто зарахувати до непрямих методів оцінювання податкових зобов'язань і забезпечити її оперативну перевірку.

Проведений таким чином аналіз накопиченої зовнішньої та внутрішньої інформації про податкову поведінку платника податків і всіх його допоміжних структур дає змогу створити так звану "інтегровану характеристику суб'єкта господарювання" та на її основі "інтегровану інформаційно-аналітичну систему для роботи з платниками податків" загалом.

Потреба у створенні інтегрованої інформаційно-аналітичної системи для роботи з платниками податків виправдана тим, що вона дасть можливість здійснювати пошук інформації за необхідними критеріями, надавати за кожним суб'єктом господарювання інтегровану інформацію та проводити інтегрований аналіз даних. Це забезпечить якісне доперевірочне оцінювання ризиків платників податків і подальший їхній відбір для проведення перевірки.

Висновки. Таким чином, комплексний підхід до оцінювання податкових ризиків суб'єктів господарювання враховує, що, по-перше, ймовірність виникнення таких ризиків прямо залежить від існування загальних ризиків оподаткування та спеціальних ризиків діяльності податкових органів, а по-друге, поведінка окремих економічних суб'єктів в умовах ризиковості завжди супроводжується широким спектром ірраціональних виявів і тому її коригують під дією цього феномена.

З метою підвищення результативності дії методики оцінювання ризиків суб'єктів господарювання для їхнього подальшого розподілу за категоріями уваги доцільним є застосування алгоритму моделювання податкової поведінки, який формується на основі експертних висновків і кількісних критеріїв та передбачає відбір чинників, що характеризують фінансову, господарську й управлінську діяльність платника податків та дотримання ним законодавчих норм під впливом зовнішніх чинників. Застосування цього алгоритму є ефективним для визначення взаємозв'язку та взаємобумовленості індивідуальної економічної поведінки суб'єкта господарювання із ступенем загальних ризиків оподаткування.

Запропонований алгоритм моделювання поведінки платників податків для оцінювання ризиків дає можливість вибору показників вхідних змінних, які потрібно аналізувати на основі експертних висновків і кількісних критеріїв. Це значно підвищить результативність дії методики оцінювання податкових ризиків для розподілу платників податків за категоріями уваги. Проте механізм цього розподілу матиме відповідний ефект лише за вмілого його проведення й застосування на всіх етапах податкового адміністрування.

Розробка комплексного підходу до оцінювання ризиків платників податків дає змогу виділити як його головну характеристику систематизацію конкретних показників, аналіз яких слугує основою визначення ризиковості податкової системи загалом. Специфіка розвитку сучасної економічної науки робить можливим і необхідним подальше проведення системних досліджень інших чинників податкових ризиків, врахування яких у системі управління оподаткуванням сприятиме зменшенню невизначеності і появи негативних наслідків у податковому середовищі.

Література:

1. Вітлінський В. В. Моделювання економіки : навч. посібник / В. В. Вітлінський. – К: КНЕУ, 2003. – 408 с.
2. Про затвердження Порядку оцінки показників діяльності суб'єктів господарювання для розподілу платників податків за категоріями уваги : Наказ ДПА України № 430 від 24 липня 2006 р. // Інформаційно-правова система ЛПА : ЗАКОН. – 2006. – Лип. – (Нормативний документ ДПА України).
3. Діяльність податкової служби України : підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2007 р., даними Держ. ком. стат. України, Нац. банку України : стат. бюл. / ДПА України. – К., 2005. – (Нормативний документ ДПА України).
4. Діяльність податкової служби України : підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2008 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України : стат. бюл. / ДПА України. – К., 2006. – (Нормативний документ ДПА України).
5. Діяльність податкової служби України : підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2009 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України : стат. бюл. / ДПА України. – К., 2007. – (Нормативний документ ДПА України).
6. Діяльність податкової служби України : підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2010 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України : стат. бюл. / ДПА України. – К., 2008. – (Нормативний документ ДПА України).
7. Діяльність податкової служби України : підгот. за даними операт. обліку ДПА України за станом на 1 січ. 2011 р., даними Держ. ком. статистики України, Нац. банку України : стат. бюл. / ДПА України. – К., 2008. – (Нормативний документ ДПА України).